

A költészetértelmezés és történelemszemlélet változásai Csoóri Sándor költészetében

Csoóri Sándor 1950-ben érettségizett az akkor még létező pápai református kollégiumban. A magyarság már túl volt a második világháborún, a rövid életű polgári demokratikus átalakuláson, s 1948-ban belekényszerült a Rákosi-diktatúrába. Ennek igazi lényegéről az ifjak akkor még keveset sejtettek. Maga Csoóri Sándor is gondolkozott azon, hogy nyolcadikos korára átjelentkezik az állami gimnáziumba. Szüleinek azonban sikerült lebeszélni erről a fiút, mondván: ha eddig jó volt neked ez az iskola, most már maradj csak ott.

Az újfajta társadalmi rendért lelkesedő ifjú egyetemre kezdett járni, de az Orosz Intézetet egy év után ott kellett hagynia súlyos tüdőbetegsége miatt. Érdeklődően 1953-ban kezdett el publikálni, Nagy Imre kormányprogramjának meghirdetése után. Verseit addig nem közölték, mert nyíltan társadalomkritikusnak tartották, ám hirtelen felfedezték írásainak égető aktualitását. Gyorsan megjelent önálló kötete is, a *Felröppen a madár*, amely kedvező fogadtatásban részesült.

A pályakezdő költő egyértelműen Petőfi Sándor követőjének bizonyult probléma-meglátásában időszerű, de poétikai szempontból korszerűtlen módon.

Hatása annak volt köszönhető, hogy kimondott annyit a komor igazságból, amennyi akkor már éppen közölhető volt. Ez a társadalomkritika egyértelműen jobbító szándékkal közelített azokhoz a kérdésekhez, amelyeket ő maga átmenetinek, leküzdhetőnek gondolt. Nem a kommunista társadalom megcsúfolását látta a valóságban, hanem inkább a kor leküzdhető gyermekbetegségeit.

Ennek az első kötetnek egészen más lett a folytatása. 1953–54-ben a kortárs magyar költészetben nagyszabású szemléleti-poétikai forradalom bontakozott ki Juhász Ferenc és Nagy László alkotói műhelyében, s ez néhány év alatt jelentős mértékben átformálta költészetünket. Másképp is színesedett költészetünk: a közléstől addig elzárt alkotók is megszólalhattak, például az idősebb nemzedékből Weöres Sándor, a 30-40 évesek közül Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes és mások.

Csoóri Sándort szinte sokszerűen érte Nagy Lászlóék költészete. Rádöbbsent arra, hogy amit addig írt, az verses publicisztika volt inkább, s teljesen át kell formálnia felfogását a költészetéről. Valóban indokoltnak tarthatta azt, hogy legelső kötetének anyagát teljes egészében el kell vetnie, az vállalhatatlan. Gyűjteményes köteteibe soha egyetlen sort sem vett át, a lexikonokban egyedül a kötet címe maradt meg: *Felröppen a madár*. A verselgetést a tanulás évei követték. Természetesen nem a Petőfi Sándor-i világszemlélet vált korszerűtlenné, hanem az a már kezdetben is abszurd kommunista-sztálinista felfogás, amely nem a művészet, hanem döntő mértékben a politika szolgálojának tartotta a költészetet. Csoóri Sándor költői fejlődéstörténete az *Ördögpille* (1957), majd a *Menekülés a magányból* (1962) című kötetektől az 1967-ben megjelent *Második születésem* beszédes című kötetéig tartott, tehát a hatvanas évek közepéig.

Ezen évek alatt a történelemszemlélet és a költészet értelmezésének változásai folyamatosan megtermékenyítették egymást, és egyre teljesebb eredményeket hoztak. A költő számára meghatározó fontosságú lett az a nemzedéki baráti-barátkozó, egymásra figyelő értelmiségi társaság, amelyről Csoóri Sándor így vallott: „Életem legértékesebb és legteljesebb korszaka az volt, amikor 1960 táján a Belvárosi kávéházban bandázhattunk. Nem mondhatnám, hogy holmi szűkkeblű társaság rakta ki az asztalra aranyait, s adta be a közösbe. ...Azért volt szikráztatóan izgalmas ez a társaság évekig, mert voltak olyanok, akik az európai kultúra újdonságait tálalták föl, s voltak, akik a hazai társadalmi állapotokét. Hernádi, mondjuk, az egzisztencializmus döntésméletről beszélt, mi pedig Kósával a szövetkezés legújabb történeteit soroltuk. A parasztegzisztencializmus drámai pillanatait” (Csoóri Sándor: *Az elhalasztott igazság. Beszélgetések, 1971–2010*. Budapest, 2011, Nap Kiadó, 53–54).

Értelmezésem szerint ez az értelmiségi társaság elsősorban a művészetéről, a tudományról cserélt eszmét, s csak korlátozottan a politikáról, hiszen nyilván titkos ügynökök füleltek szavaikra. De miként az idézett sor tanúsíthatja, nem maradhatott szó nélkül a téveszek szervezése, a mezőgazdaság Kádár-féle átfarmálása. Erről lehetett bizonyos korlátok között beszélni, s ez a tárgykör az irodalomban is helyet kaphatott mint Csoóri Sándor szociográfiája (*Tudósítás a toronyból*, 1963) vagy más szerzők mellett Sánta Ferenc *Húsz óra* című regénye (folyóiratban 1963, könyvben 1964).

Amikor Csoóri Sándor szakított pályakezdő költői botladozásaival, okkal gondolhatta azt is, hogy most már soha nem szabad visszatérnie a kurzusverselés elfogadott elvárásaihoz, de arra is, hogy saját, öntörvényű útján kell elindulnia, mely még az általa nagyra becsült költőtársaktól, Nagy Lászlóéktól is különbözik.

Az 1956-os tragédia, a magyarság megrázkódtatásai után a mindennapi életben már 1960 táján valamivel mérsékeltebb arcát is felmutató proletárdiktatúra némi reményt ébresztett Csoóri Sándorban is. A *Menekülés a magányból* (1962) című kötetének végén közölte az *Odaadás és elítélés* vallomását (1962. március). A fiatal költő szükségesnek tartotta, hogy a mi társadalmi helyzetünkről és az emberiségről egyaránt szóljon: „Az ötvennyolcas esztendővel kezdődően egyre

több remény halmozódott fel bennem. A társadalmi tisztázódás lehetőségeit nem csupán kinyilatkoztatásokban, de a gyakorlati élet alakulásaiban is nyomon követhetem. Persze véglegesen ez sem nyugtatott meg. Nyugtalanágomnak azonban más természetű oka is volt. Míg egyfelől növekedett bennem a remény, másfelől növekedett a reménytelenség is, amely a háborús veszély nyugtalanító árnyjátékait vetítette nemcsak a Földre, de az égi földrajz minden pontjára is. Valami megfoghatatlan undort éreztem a céltalanság filozófiájával szemben a kényszerképzetes emberiség ádami helyzete miatt. S kezdtem sejteni, hogy az új szocialista költészetnek többre kell törekednie, mint a különféle időszakokhoz kapcsolódó közéleti lírának. Ha a szocializmus az egész emberiség egyetemes programja, a költészetnek is ehhez az egyetemességhez kell eljutnia. Folyton a *Vén cigány* barbár és ünnepi szólamait hallottam visszaverődni az időből” (93). A remény és reménytelenség polifóniája tehát nemcsak Vörösmarty sajátos sága, hanem az emberiségé is.

Ugyanebben a vallomásban írta meg Csoóri Sándor: „látnom kellett, hogy az a közvetlen közéleti költészet, melyre fiatalkoromban fölesküdtem, számomra járhatatlan út. Képességem vagy alkatom miatt.

Zárójelben mondom csak el, mikor sajátos csődöm kiderült, öröklött közéleti érdeklődésem belső parancsára, csendben és titokban, elkezdtem prózát írni. Úgy éreztem, ezen a pályán szabadabban mozoghatok. Időszerű és közvetlenebb válaszokat adhatok a zajlásban levő társadalom kérdéseire. A prózai önkifejezés mellett azonban a közéleti érdeklődésről ezután sem mondtam le verseimben, csak nem tudtam magas szinten csinálni” (92).

A *Második születésem* című kötet szerzői utószavának (*A meghasonlás világos háttere*) megállapítása szerint az ihlet drámai készenlét. S ebből következik az, hogy „Az írónak nem részvétre vagy rokonszenvre van szüksége, hanem az olvasók szabadságára. Ezt kiharcolni ismét csak úgy tudja az író, ha erőfeszítés közben szünteti meg saját alanyiságát, s alakítja át más számára is »felölthető« személyiséggé. Én – az mindig Más – írja Rimbaud. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy szabadnak lenni annyi, mint mást fölszabadítani” (107).

Csoóri szociográfiai műve, a *Tudósítás a toronyból* 1963-ban jelent meg, majd 1965-ben elkészült – egyelőre megjelenési engedély nélkül – a később Cannes-ban nagydíjat nyert *Tízezer nap* Kósa Ferenc rendezésében, Csoóri Sándor és Sára Sándor közreműködésével.

Ezekben az években már az érett költő szólal meg, aki nemcsak összetéveszthetetlen hangját találta meg, hanem azt is, hogy miként lehet a Kádár-kor legtragikusabb éveit követően, a kényszerű korlátozottságokat is figyelembe véve, mégis hitelesen szólni a múltat és jelent is átszövő nemzeti és társadalmi kérdésekről. Megtapasztalhatta, hogy a költői szó hol többet, hol kevesebbet engedhet meg magának a politika szorításában, s azt is, hogy a cenzori figyelem szinte mindig erősebb a társadalom valóságának leíró jellegű ábrázolása kapcsán.

Erre az időre költészetében is megtalálta a lehetőségek határán belüli képes beszéd eljárásait. Ennek első jelentős, ma már nyugodtan kijelenthetjük, hogy

klasszikus példája az *Idegszálaival a szél*; amely először az *Új Írás* 1966. évi májusi számában jelent meg. A verset én még 1968-ban elemeztem, s az egyetem folyóiratában jelent meg. Ezt írtam róla: „A vers ugyan általában csak ritka szerencsés pillanatban tudja a világ egészének élményét sugározni, de azért kapcsolatok egész rendszerét képes felvillantani. Az egyrétegű versek, s ide tartoznak a publicisztikus, a leíró versek, csak egyszeres kapcsolatot képesek a vers és az olvasó között teremteni, a versélmény egyszeres. A hatásfok tehát kicsi, a művészi élmény intenzitása időben rohamosan csökkenő. A többszörös kapcsolatot, ide-oda villódzást teremtő, több rétegű vers viszont maradandóan bevésődik a tudatunkba, s talán éppen a villódzások ritmusossága az, ami felfokozza az esztétikai hatást. Ilyen több rétegű vers az *Idegszálaival a szél*.

Fősíkja a hazaszeretet fogalma, bár ez a kifejezés, sőt a haza szó elő sem fordul a versben.” (Kötetben megjelent: *A nemzet rebellise*. Székesfehérvár, 2000, Árgus-Vörösmarty Társaság, 9.)

Ma is úgy gondolom, hogy a kimondatlan hazafogalom a vershatás kivételes erősségének egyik kulcsa. Módszertani szempontból arról van szó, hogy az akkor (1968-ban) még éppen felbukkanó fogalom: a komplex költői kép (elsősorban József Attila költészetére hivatkozva) Csoóri Sándornál is sikeres gyakorlattá nemesült, s ennek lett megrázó bizonyítéka a hazaszeretethez ez a verse. Nekem fél évszázada egyik meghatározó élményemmé vált. A mű elsősorban nyelvészeti szempontú elemzésében Balázs Géza említette, hogy e versről másfélszáz honlapról lehet adatokat gyűjteni (A szépség az alakzatokban van. In *Csoóri Sándor 80*. Budapest, 2010, Éghajlat Könyvkiadó). Ugyanebben a költőt méltató könyvben Csoóri Sándor nevelt lánya, Csoóri-Bányai Réka e versből – legkedvesebb verséből – idézve fejezte be köszöntő szavait.

A komplex, összetett költői kép természetesen a létezés sokarcúságának megragadására törekszik. Zenei értelemben másként láttatja már a klasszikus polifóniát, a sokszólamúság által megteremtett konzonanciát kezdi felváltani a disszonanciát is magába foglaló XX. század valósága. A rettenetést is szépen kell kimondani, a szépség mellett is ott látni a rettenetést. Ez a nálunk Bartókhoz, József Attilához, Illyéshez köthető gondolat vált dominánssá Nagy László, Juhász Ferenc s hamarosan Csoóri Sándor költészetében is. Ebből az 1967-es kötetből csupán két további példát említek. Az *Elengednélek, visszahívnálak* voltaképpen szerelmes vers – ezekben az években a költő egyik fő motívuma. Ám egy nem kifejezetten ide illő gondolatsor is megjelenik:

„Erőt az elérhetetlen jövő ad
s holnapi romlása a vágynak –
Darazsak golyózápóra
luggatná át a koponyámat.
Venné a világ véretem,
de én csak mosolygok,
mert látlak.”

Már egy akkori figyelmes olvasó sem feledhette el azt, hogy „az elérhetetlen jövő” nem annyira a szerelemre utalt, hanem alig rejtve arra a társadalmi helyzetre is, amely talán mindörökre „elérhetetlen” az emberiség számára. A „Darazsak golyózápóra luggatná át a koponyámat” képsora pedig olyan erőteljes polifóniát sugároz, hogy abba a második világháború, 1956 forradalma, Kuba forradalmának élménye éppúgy belegendolható, mint egy halálos darázscsípés vagy akár az idilli szerelem halála.

A másik idézendő vers címe: *Ha nem tudnám*. Ennek a halál az indító és végig központi motívuma: „már rég meg kellett volna hálnom”. Említeni lehetne azt is, hogy a mindössze harmincas életéveinek sűrűjében járó költőt igen súlyos betegség gyötörte már ifjan is; a mű azonban nem a betegségre, hanem a hazatudatra, a felelősségre összpontosít:

„Fölkap a szél egy maroknyi hazát
s kiszámítottan a szemembe vágja,
hogy amit kikönnyezek, az legyen jövője,
s a pillám gyepüje: országhatára.”

A versszak záró soraiban benne rejlik az is, hogy ez a haza maroknyi, tehát kicsi, megcsonkított, azt a nagyhatalmak vették el tőlünk „kiszámítottan”. Az, „amit kikönnyezek” kép sűrűsége szinte Ady Endrét is felidézi: a sejtett jövő pedig itt is a korlátozottságokra utal.

Csoóri Sándor költői világának teljesebb feltérképezése komoly monográfiafeladat lehetne, s remélhetőleg erre majd többen is sort fognak keríteni. Én most csupán egyetlen tárgykör vázlatos bemutatásával próbálkozhatom meg arra törekedve, hogy kiemeljem, Csoóri Sándor a kezdeti közéleti-publicisztikus versektől egy évtized alatt eljutott a komplex, a polifonikus költészetig. S továbbhaladva pályáján, a rendszerváltásig terjedő szakaszban is a magyarság, a haza gondjainak kifejezését tartotta feladatának. A költőszerepet mindvégig meghatározta az „ideköt idegszálaival a szél” felelőssége. A választott téma szempontjából legalább nyolcvan költői alkotást kellene megvizsgálni, csoportosítani. Most csak néhányat emelnék ki a legfontosabbak közül.

A hatvanas évek derekától Amerika és az európai nagyhatalmak is tudomásul vették a kádári társadalmi berendezkedést, a proletárdiktatúra és a látszólagos népi demokrácia sajátos elegyét. Csoóri Sándor társadalomkritikus szemlélete azonban egyre kevésbé tudta elfogadni azt a kádári tézist, hogy Magyarország a fejlettnek mondott szocialista társadalom építésének korszakába lépett. Ebben az elutasításban szerepe lehetett annak is, hogy Csoóri alighanem korábban érezte át azt, mint Illyés, hogy a „szélnyél-helyzet” optimizmusa elérhetetlen ábránd. Bár kedvező tendenciák tényleg mutatkoztak: az emberek anyagi helyzete javult, ám a demokráciafok csak látszólag közeledett a modern polgári világ alapvető ismérveire. Ezekben az években Csoóri Sándor egyre következetesebben feszegette költői munkásságában is az egypártrendszer tűrőképességét,

nemegyszer át is lépte a határokat. Verseiben megelőlegezte a hatalom által nemcsak ellenzékinek, hanem ellenségesnek mondott esszék, cikkek szemléletét.

Egyik legnagyobb hatású versében még jelképekben fejtette ki ítéletét a magyar helyzetről. A *Berzsenyi elégiája* 1976 júliusában jelent meg a *Kortársban*, a lap decemberi száma az esztendő legfontosabb írásai között ezt a verset is kiemelte. Ugyanott található Tarján Tamás alapos műelemzése is, amely akkor nem vehette figyelembe azt a jelentésárnyalatot, hogy a vers egésze folyamatosan ráutal az 1970-es évtized világára. Nem árt azt sem felidézni, hogy ebben az évben volt Berzsenyi születésének kétszázadik évfordulója. A költemény első különössége az, hogy igazából nem is elégia, csak a legutolsó sor olvasható elégikus hangoltságúnak. Csoóri Sándor ugyan elsősorban elégikus költőnek nevezhető, Berzsenyi Dánielt pedig ódák és elégiák költőjeként tartja számon a hagyomány. Csoóri költői hagyománykincsében a XX. század a meghatározó – Adytól Nagy Lászlóig. Tisztelgő vagy szólító verset is viszonylag ritkán írt. Itt viszont beleélte magát Berzsenyi Dániel elképzelt élethelyzetébe, már túl az ifjúkoron, igen korán az öregedéssel bajlódva. Időszembesítő ez a vers abban az értelemben is, hogy a Berzsenyi-alakmás önmaga megélt múltjáról vall. Egy fényesebb múltat s egy sivár jelent szembesítve, de oly módon is, hogy a Berzsenyi-alakmásan mindegyre átsejlik a verset író Csoóri Sándor sorsképlete. Berzsenyit életrajzi szempontból is több elem hitelesíti, ugyanakkor néhány kifejezetten a költőutódra utal. „Nem szeretem hallani ifjúságom visszhangjait” – vallja Berzsenyi, Csoórit viszont egész életében foglalkoztatta fiatalságának a hőskora, a fényes szellők idővel hamisnak bizonyuló igézete. Tavaszról, azaz húsvétről szolt az ígéret, de az esők is félbemaradtak, a föltérdeplő orgona inkább imádkozik, mintsem hallelujázna. A Berzsenyi-vershős felidézi azt a múltját, amelyben „sereglés voltam egymagam, magamból sokasodó”. Berzsenyi közismerten nagy erejű ifjú volt, akiről jelképesen – biblikusan még az is elképzelhető, hogy sámsoni erejével akár egy kölyökoroszlánt is megölhetett, később pedig 30 filiszteust mészárolt le egy számárállkapoccsal. Ez a vers azonban sokkal inkább Csoóri Sándor önvallomása, mint Berzsenyi-portré. S ha már önarckép is, akkor a modern költőnek inkább voltak oroszlánosnak is nevezhető fényképportréi. Ez a vers-hommage elsősorban nem Berzsenyi életidejét ítéli el, hanem Csoóri mélyen és tragikus nyomatékkal megélt jelenkorát:

„Magyarország: bál-ország, én nyomultam a göndör húsú
himfyk elé: szép volt a nyögdecseles, fiúk, de legyen vége,
disznók dülják a jácintos temetőket, nem látjátok?
Már halottaink orrát harapják, nyög a gége.”

A bál-ország képe az 1800 körüli világra is ráérthető lenne, a „nyögdecseles emlegetése pedig a kor jelentéktelen almanachlírájára, ámde 1976-ban sokkal inkább az akkori szocialista „almanach-versek” mellébeszélő semmitmondására. A farsangi bálók Csokonai-módra idillikus, játékos és ironikusan csúfolódó kép-

zetei helyett Csoóri Sándor egyre komorabb jelenkori látomása villan fel, a táncok helyett „nyögdcélselés”, a farsang egyre inkább egy haláltánc helyezetttel fenyeget. A „nem szeretem hallani” emlékképét felerősítik a vers jelen idejű felszólításai: „hagyja abba”, „legyen vége”. Arra figyelmeztet, hogy tragikus helyzetbe sodródik újra az ország, s a költők, az emberek ezt nem veszik észre.

E mögött a vers mögött megbújik, de elő-előbukkan még egy olyan lehetséges jelentésárnyalat is, amelynek háttere korántsem tekinthető közismertnek. 1944–45 fordulóján Nikla község és tágabb környezete is hadszíntérré vált. Nikla lakóit is kitelepítették. Ismeretlenek megnyitották, feldúlták a költőnek és feleségének a sírboltját, kirabolták az emléktárgyakat. Maga a kúria is erősen károsodott. 1948-ban kerülhetett sor arra, hogy feltárják szakyszerűen a maradványokat, majd a sírt s a kúriát is felújítsák. Entz Béla antropológus professzor megállapította, hogy a költő csontjaiból ekkor már csak az állkapocs volt feltalálható és azonosítható. Nem tudjuk, hogy a költő ismerhette-e a niklai sírfeltárás részleteit, azonban az említett versben több motívum utalhat az exhumálásra: az oroszlanos állkapocsok, a „döglött saláta”-levél, a megkínzás, a halotti lepel. Berzsenyit – bár mindig Niklán, de – háromszor kellett tisztelőinek eltemetniük. A fájdalmat erősíti az, hogy „disznók dülják a jácintos temetőket, ...már halottaink orrát harapják”. Azaz a temetők szakralitását veszik semmibe az utókor hamisságai.

Csoóri Sándor költői sokszólamúsága abban is szemlélhető, hogy a legmagyományosabb lírai műfajokat megújítja: akár egyetlen műben is egymásra építi azokat, hangnemeket is szembesítve egymással. Az olykor kaotikusnak mutakozó világban az esztétikai minőségek sem maradhatnak már egyetlen vonással leírhatók. Ha a disszonancia folytonosan jelen van a mindennapi életben, akkor azt a művészetből sem szabad tartósan kiiktatni. Berzsenyi Dániel ezt ilyenképpen még nem élhette meg. Ady Endre polifon hangját, összetett látásmódjának örökségét Nagy László, majd Csoóri Sándor vitte tovább.

A Berzsenyi-vers sok szempontból a jelképek erdejében időzik, azok mezébe öltözik. Ám évről évre sokasodnak a költő egyre nyíltabb versközlései. Ilyen például a *Jók voltunk, jók és engedelmesek* című vers az 1982-es *Elmaradt lázálom* című kötetből. A cím első közlése: „Jók voltunk” akár gyerekekre is utalhatna. Akkor szokott ilyen közlés elhangzani, ha a felnőttek: szülők, nagyszülők, tanárok kérdezik a felügyeletük nélkül töltött idő után a gyerekeket. Az „engedelmesek” közlés régebbi időkre utal inkább, mert biblikusabb, alávetettséget fejez ki. A vers címe után egy ajánlás is olvasható: „Nemzedékemnek”. 1980 táján, ötvenedik éve körül azonban itt már egy idősödő, sőt egész korosztályát megszólító férfi jelenti ki – a vers élére kiugratva – a nyomasztónak bizonyuló közlést. Hiszen épp arról van szó, hogy a nemzedék nem azt tette, amit kellett volna. A Berzsenyi-vers kétfajta magatartást, életérzést szembesített egymással, itt viszont az egész szomorú egységbe olvadt, olvasztott nemzedék kap lesújtó minősítést. Végző soron azzal a keserű kijelentéssel, ismét Adyt idézve: „még a templomot sem építettük fel”. Berzsenyi szenvedélyesen ostromozta 1800 táján az elsatnyult magyarságot. Csoóri ebben a versben nem ostromoz, hanem fájdal-

masan kijelent. S hogy biztosan megjegyezzük, refrénszerűen ötször olvashatjuk az egyre nyomasztóbbá váló minősítést. Ezekben az években a költő már gyakran érzékeltethette magáról, hogy ő a létező szocializmus mind élesebb kritikusa, költőként is radikális társadalombíráló. Itt viszont az önvád hangja is megszólal: nemcsak saját nemzedékéről vall, hanem mindannyiunkról. Olyanok voltunk, „mint a kisiúúk a sétatéren”, de aztán megjelennek háborús motívumok is: „nem aknáztuk alá a parkba kiültetett dáliákat”. Gondolatban rögtön hozzátehetjük: mint 1956-ban a szovjet tankokat a főváros utcáin, majd idézhetjük: „a meghunyászkodó férfiak szemét, mint egy karambol vértócsáit, kikerültük”. A tábornokok ebben a versben csupán fogadásra siettek. Mi viszont

„Jók voltunk, jók és engedelmesek,
sajgó orrcsontunk fölött szoknyásan
lépkedett át a balszerencse,
céljához ért velünk a múlt,
de mi még mindig egy trombitás bál emlékét
dédelgettük a háborúból”,

közben azonban „félrebillentek az évek”.

A vers látszólag higgadságot sugároz, emlékeket sorakoztat fel a gyermekkortól Grúziáig, Jancsó filmjeit is felvillantva, végül visszatérve a világháborúhoz, a „trombitás bálhoz”. Az alaphang azonban ironikusan teljesedik ki, groteszk képeket is beillesztve, össze nem illő képeket villantva fel.

Ez a költemény nem mutat fel példákat arra, hogy vannak protestáló, a Kádár-rendszert elutasító kivételek. Az egyik nagy példakép Nagy László volt. Csoóri Sándor sirató-verse a *Furulyacsonk a szánkon* (*Elmaradt lázálom*. Budapest, 1982, Magvető).

A sirató műfajának természetes sajátossága, hogy az elhunyt érdemeit emeli ki, a valósághoz képest fokozva is azokat. Nagy László azonban valóban az évszázad egyik legnagyobb költője, akit sokan igazi költőfejedelemnek tekintettek. Ezt fejezi ki a sirató „Magyarország halottja” megszólítása is. Akárcsak Csoóri Berzsényi-verse, ez is erőteljes önportré is. A mester és barát hirtelen halála a legteljesebb azonosulást hívja elő:

„Bujdosóm, jobbik felem,
a vadonunknak vége,
nem jövünk többé össze
mosolyod ünnepére.
Halál-síkságra értünk,
a védhetetlen rétre,
furulyacsonk a szánkon,
himnuszod, indulóid –
de már ennek is vége.”

A veszteség a költő számára elfogadhatatlan, olyan, mintha az egész nemzetet fenyegetné a megsemmisülés.

A Nagy László-síratóban számos személyes élmény, tapasztalat összegződött. De a *Láttam arcodat* című sírató, amely Bibó István emlékére született meg (az *Elmaradt lázálom* kötetben, 1982) még több, még személyesebb emléket épít a versbe. Maga az elhunyt személy azonban aligha volt akkortájt közismertnek tekinthető. Munkásságát a Rákosi-rendszer kártékonynak tartotta, a Nagy Imre kormányában mindvégig kitartó államminisztert hosszú börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban amnesztiával szabadult, de nem térhetett vissza az őt megillető szinten a szellemi életbe. A Kádár-rendszer lényegében hallgatásra ítélte, 1979-es halála után sem jelenhettek meg művei Magyarországon, csak 1986-ban. Amikor Bibó István halála után az ellenzéki szerveződés emlékkönyvet készített, kiadását nem engedélyezték, csak szamizdat kiadásként jelent meg kevés példányban. Csoóri Sándor búcsúverse is az emlékkönyv számára készült. Amikor a költő Nagy Lászlót siratta, akkor inkább szenvedélyesen fegyelmezett, de rapszodikus hangot ütött meg. Bibó István emléke ugyancsak személyes, de az életkor nemzedéki távolsága miatt is sokkal tárgyilagosabban mutatkozik meg. A vers indító és befejező részében egy szájalomra érdemes, megviselt, de névtelen öregember, „talán egy leszázalékolt szívbeteg” tűnik fel a piaci bevásárlás közben. Majd létrejön a személyes ismeretség, a szembesülés a megnyomorított történelemmel:

„Aztán a magyar ótestámentumi bűnök félszavakkal
ott az utcasarkon s az újtestámentumi mocsok.

[..]

Hányszor gondoltam, hogy én: te is lehetnék,
végsőkig magyar, mert végsőkig kétségbeesett, önemésztő...”

A nemzedéki különbségtől a sorsazonosság teljes vállalásáig vezet minket a költő, az utód pedig nem tehet mást: „szégyenében csak a földet nézi”. Mennyire ideillik, mintegy Csoóri versgondolatának folytatásaként Nagy Gáspár néhány évvel későbbi, hatalmas botrányt kiváltó verse, *A Fiu naplójából*: „nem tudom még hogyan viselem tartósan a szégyent / hogy együtt néztük ugyanazt az eget folyót hangyafészket / és másképp vert a szívem másért pirultam el / másért szorult ökölbe a kezem és másképp láttam / ugyanazt a fát”. Némileg leegyszerűsítve azért kijelenthető, hogy Bibó István emléke halálában is tudatosító hatást érhetett el. 1979–1980-ban felerősödhetett s határozottabbá válhatott, sőt egymásra is találhatott a nép-nemzetinek nevezett és a demokratikus ellenzék, s mindegyik egyre gyakrabban mutatkozott a Kádár-rendszer korában „ellenségesnek”. Ez a tendencia Csoóri költészetében és esszéiben is radikálisan érzékelhető volt.

1982-ben az *Elmaradt lázálom*, 1985-ben a *Kezemben zöld ág*, majd 1989-ben *A világ emlékművei* egyre nyíltabban szakítanak az „én is jó voltam” már akkor

is feltételes, önironikus jellemzésével. Csoóri Sándor egyre átpolitizáltabban szólalt meg költőként is. Ebben bizonyára szerepet játszhatott az is, hogy Illyés Gyula 1983 tavaszi halála után kéretlenül is rá hárult az illyési szerep és feladatkör. Végérvényesen „nemzeti költővé” kellett válnia.

A magyarság időszerű léthelyzetével foglalkozó alkotásai közül én a legborzongatóbbnak a *Tapsok és lámpák fényporában* című verset tartom az 1985-ös kötetben. Lehet behunyni az egyik szemünket, megkísérelhetjük a félrenézést, bizakodhatunk a cenzorok jóindulatában, még inkább abban, hogy a titkosszolgálatok éppen mással voltak elfoglalva, akár még abban is: úgyis kevesen olvasnak verseket, beleértve a politikusokat is. Azonban 1956 forradalma, a szovjet és a Kádár-rendszer szigorú tabu maradt az első nyilvánosságban. E vers címe nem vetít előre semmi borzalmat, semmi rendkívüli eseményt. *Tapsok és lámpák fényporában* akár egy komolyzenei hangversenyt is bravózhatnánk, ám itt a legelső verssor is kijózanít: egészen másról van szó. Igazából már nem is könnyűzenéről, szórakozásról, hanem egy szörnyű végítélet előtti vízió vetül elénk.

„Gügyögjünk, gügyörésszünk,
beszéljünk pöszén a halálunk előtt,
hadd röhécseljen rajtunk az arcrángásos múzsa,
foszforeszkáló hajában döglött pillangókkal
hadd viháncoljon Szent Iván éjszakáján.

Itt mindenki úgyis csak hacacárézni akar
S velőtrázóan szórakozni.”

A mámorosan, eszeveszetten szórakozó, tomboló tömeg „a stadion megvilágított gyöpén” nem látja, s elképzelni sem tudja azt, amit a költő megél:

„Földrésznyi disznóólakat, romokat s földrésznyi
kaszárnyákat avatnak a nevünkben folyton.”

[..]

„a Századvég Vidám Kocája, aki rohamsisakban ül
egy cirkuszi selyemágyon s tapsok és lámpák fényporában
kifent henteskésekkel csiklandoztatja magát?”

A Berzsényi-vers jelen idejében „disznók dűlják a jázminos temetőket”. A záró kép mégis elégiássá szelídül: „estéli árnyékomon osztozkodik már diófalomb és gyertyafény”. A *Tapsok és lámpák fényporában* nincs már se elégia, se tragédia, már a groteszk sem ígér kiutat: ez a világvégének rémálma Kádár-korról és pusztuló néperől.

Ha figyelmesen olvassuk újra meg újra Csoóri Sándor verstermését 1989-ig, időrendben haladva mind folyamatosabban és mind erőteljesebben mutatkozik

meg a befogadó számára az a fajta társadalomkritikus szemlélet, amely már nem látja javíthatónak az adott rendszerben a magyarság helyzetét. De ugyanezt kell átéreznie Lengyelország vagy Románia sorsával kapcsolatban is (*Senkid, barátod*). *Verődöm, vonszolódodom* emeli ki a vers címében a költő a helyzet lényegét:

„Ó, hány Mohács
zivataros délutánjából kellett kimentenem a
reményt, hogy ez a mai nap is még
a miénk legyen.”

Vermeld el magad – jelenti ki egy másik keserű vers:

„látni itt senki semmit se akar:
csodát se, vért se, önmagát se!”

A költő szeme

„a szobrok arcáról
ma is a tornyokéra vándorol,
aztán az égre s vissza, kialudt tüzeket lát
az elüszkösödött királyi várban
és vérben vonagló tömeget az Országház körül”.

Mert ez a költő

„a maga megtéríthetetlen álmát
álmodja végig:
a félresiklott remény évszázadában
az erőtlen szabadokét”.

(Így lásson, aki látni akar. In *A világ emlékművei*. Budapest, 1989, Magvető.)

Kedves Barátunk!

**Kérjük támogassa folyóiratunk megjelenését
személyi jövedelemadója 1 százalékával!**

**Nemzeti Kultúráért és Irodalomért Alapítvány
18223086-2-42**